

© Л. І. БАБЕНКО* 2024

ЧОРТОМЛИЦЬКА АМФОРА ЯК МОДИФІКАЦІЯ ЗОЛОТИХ «ВОРВОРОК»: СКІФСЬКА ТРАДИЦІЯ У СКЛАДОВІЙ ШЕДЕВРУ ГРЕКО-СКІФСЬКОЇ ТОРЕВТИКИ

У статті обґрунтовано походження чортотлицької срібної амфори як своєрідної ускладненої модифікації золотих конусів та запропоновано декілька можливих варіантів функціонального призначення останніх: як лійок, мірила об'єму або пристрою для проціджування вина.

Ключові слова: чортотлицька амфора, конус, скіфи, нектораль із Товстої Могили, сома, хаома, амріта.

Серед скіфської матеріальної культури є чимало категорій, щодо визначення функціонального призначення яких науковці не мають однозначності. Як приклад можна назвати наперш, що, попри очевидний культовий характер, вирізняються доволі строкатим розмаїттям запропонованих дослідниками варіантів можливого їх застосування у вжитку. Іноді додаткову аргументацію на користь тієї чи іншої гіпотези можуть дати, здавалося б, другорядні деталі. Так, діжко-, яйце- чи грушеподібна форма бубонців наперш IV ст. до н.е. насправді моделює рослинний бутон, що свідчить на користь тлумачення древоків, увінчаних напершам, як своєрідних символів світового дерева (Бабенко 2022, с. 189-211).

Ще більше версій можливого функціонального призначення запропоновано стосовно не менш загадкової категорії скіфської культури, за якою в науковому обігу закріпилася назва золотих «ворворок» чи «конусів». За підрахунками Ю. Б. Полідовича, на цей час відомо 26 задокументованих знахідок, які походять із 19 комплексів Північного Причорномор'я і Приазов'я, Середнього Подоння, Північного Кавказу та Південного Приуралля (Полідович 2023, с. 257). Усередині вибірки ці предмети вирізняються розмірами, конфігурацією, відсутністю або наявністю декору тощо.

Серед іншого, особливості археологічного контексту та образотворчі пам'ятки (насамперед зображення на кам'яних статуях) свідчать про ймовірний конструктивний, функціональний чи семантичний зв'язок щонайменше частини «конусів» із горитами чи сагайдаками (Полідович 2023, с. 257-261), що вплинуло і на запропоновані дослідниками версії можливої їх використання. Таким чином, у тих чи інших золотих «ворворках» або «конусах» воліли бачити різні конструктивні елементи горитів — деталі дна, «умбони» чи «обтяжувачі» (Черненко 1981, с. 55-62; Ольховский, Евдокимов 1994, с. 27, 32, 33, 34, 35, 39, 73; Яблонский 2009; 2013, с. 27, 82), або ж віддавали перевагу символічній інтерпретації — сакральній (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 45, 158-159, прим. 59) чи соціальною, як маркеру престижності (Шульга 2010, с. 102), а також трактували як елемент декору (Алексеев 2012, с. 121) (докладніше див. Полідович 2023, с. 257-261).

Утім, контекст знахідок, розміри та будова окремих «конусів» виходять за межі можливої їх зв'язку лише з футлярами для стріл, що зумовило появу низки інших тлумачень функціонального призначення предметів цього кола. Окрім універсальних визначень на кшталт «предмети невідомого призначення» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 98, 99; Мелюкова 1989, с. 64) чи «ритуальні предмети» (Кубышев, Симоненко 1991, с. 77; Болтрик 1996, с. 108; Легранд 1998, с. 95; Мец 2008, с. 43; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34), у них бачили частину парадного головного убору (як варіант «шолому») (Лесков 1968, с. 160; Мирошина 1989, с. 109; Моруженко 1992, с. 70, 73; Яценко 1993, с. 320; Кравец 2002, с. 27; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43, 153; Клочко 2009, с. 179-181; 2011, с. 48-50; Савостина 2014; Лукьяшко 2017, с. 13); ковпаки для китиць — прикрас кінського убору (Придик 1914, с. 109; Ар-

* БАБЕНКО Леонід Іванович — старший науковий співробітник відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-5498-9278, babenkolnd@gmail.com

тамонов 1966, с. 28; Пузикова 1995, с. 12, 25; 2017, с. 79; Савченко 2009, с. 287; Гуляев 2009, с. 120; 2019, с. 180-184; Фиалко 2005, с. 412-414; Могилов 2008, с. 85; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36); наверсія штандарта або жезла (Лесков 1968, с. 160; Ковалева, Мухопад 1982, с. 101; Кубишев, Ковальов 1994, с. 143, 144; Королькова 1995, с. 87; Пузикова 1995, с. 25; Мец 2008, с. 44; Бутягин, Виноградов 2014, с. 84; Мурзин 2018, с. 135); «футляри» для зберігання скальпів (Рябова, Черняков 2002а; 2002б; 2002с; 2003); курильниці (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 301-302) тощо (докладніше див. Полідович 2023, с. 261-266).

У контексті запропонованих надалі міркувань особливу увагу привертають тлумачення можливого використання «конусів» чи «ворворок» як посуду. Декілька дослідників вважали чашами або фіалами навіть конуси, безпосередньо пов'язані з горитами (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300). Незважаючи на велику кількість противників такого ототожнення (перелік див. Полідович 2023, с. 266), конуси раз по раз зіставляли з різними категоріями посуду не тільки за подібністю форми (Древности... 1872, с. 63; Алексеева 1973, с. 252; Дзис-Райко 1983, с. 66, 175; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38, 155), але й через їх стрижневе функціональне призначення як посуду для різних випадків ритуального узливання (Кубишев, Ковальов 1994, с. 144; Кравец 2002, с. 27).

Найґрунтовніше можливе використання «конусів» як ритуального посуду дослідив Ю. Б. Полідович. Доцільно коротко викласти обстоювані дослідником положення. На його думку, ворворки мали принаймні дві лінії розвитку в часі, що супроводжувалися трансформацією їх розмірів та функціонального призначення, результатом чого стало застосування ворворок як посуду під час різних ритуалів. Непрямі свідчення вказаної функції дослідник бачить і в наративних джерелах, зокрема «Історії» Геродота, де чаша-φιάλη згадана серед небесних дарів в одній із генеалогічних легенд, а також як прикраса поясу та підношення на похороні царя (Herod. IV. 5.3; 10; 71.4).

Можливе використання ворворок як посуду підтверджує виявлення деяких із них у складі «сервізних» наборів (Братолубівський та 1-й Філіповський кургани). Зближує золоті «кону-

си-ворворки» з коштовним посудом і використання їх у декорі «верхівки» рослинних образів, зазвичай розеток. Розташування на посуді зображень долілиць при наповненні їх рідиною та подальшому узливанні розглядається як наслідок впливу традиції використання в певних ритуалах «перевернутих композицій». Власне і форма «конусів», на думку Ю. Б. Полідовича, якнайкраще підходила для ритуалів узливання — предмети було зручно утримувати в руці, витік рідини легко перекривався пальцем, а конічна форма викликала вихровий витік, якому також надавалось сакральне значення. Декор Братолубівського конусу зі сценами шматування дослідник пов'язує із залученням предмета до ритуалів жертвопринесення, а знахідки золотих ворворок у чоловічих похованнях з озброєнням — до військових ритуалів, зокрема жертвоприношень Аресові, під час яких полоненим перед стратою поливали голову вином (Herod. IV, 62.3) (Полідович 2023, с. 268).

Багато із запропонованих Ю. Б. Полідовичем положень можна верифікувати, якщо додати до вибірки «конусів» чи «ворворок» ще один предмет, але його належність до цього кола виробів потребує додаткової аргументації. Ідеться про добре відому і, здавалося б, всебічно вивчену срібну з позолотою амфору або вазу з кургану Чортотлик.

Амфора разом зі срібним тазом та черпаком входила до складу культового «сервізу», виявленого розкопками 1863 р. в північно-західній камері Центральної гробниці Чортотлика, поряд із похованням «цариці». Загальна висота амфори становить 90 см, діаметр найбільшого розширення тулуба 40 см, об'єм приблизно 25 л, вага — 10,784 кг. Яйцеподібної форми тулуб амфори складений із двох конусів — високого нижнього та низького верхнього, з'єднаних між собою широкими основами. До верхньої частини приєднане високе горло з грибовидними вінцями та двома боковими ручками. У нижній частині тулуба, установленого на кільцевий піддон, розміщені три носики-зливи — бокові у вигляді левових голівок, центральний — у вигляді протоми Пегаса. У горло амфори вставлене ситечко. Схожі ситечка, прикриті носиками-зливами, просвердлені в нижній частині тулуба. Художнє оформлення тулуба амфори репрезентоване трьома фризами, на кожному з яких відтворено окремий сюжет, зверху донизу — сцени шматування оленів грифонами, сцени «конярства» та в'юнкий рос-

линний орнамент, поживлений зображеннями птахів різних видів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120-123, 174, кат. 91).

З моменту свого відкриття амфора привернула до себе увагу дослідників, які передусім вподобали тлумачення змісту сцен «конярства» на середньому фризі. Свої думки з цього приводу висловив відкривач амфори І. Є. Забелін, а також Л. Е. Стефани, О. С. Лаппо-Данилевський, Н. П. Кондаков та І. І. Толстой, О. Бенндорф, Л. Віардо, Е. Г. Міннз, М. І. Ростовцев та багато інших дослідників¹. Додатковий поштовх і новий напрям для розуміння значення як сцен середнього фриза, так і всієї композиції чортмлицької амфори надало відкриття золотої пекторалі у Товстій Могилі, коли до порівняння композицій чи сюжетів двох шедеврів торевтики долучилося чимало дослідників (Історіографічний огляд див.: Бабенко 2021, с. 121-133).

Однак майже виняткова увага спочатку саме до змісту сцен конярства, а згодом до тричастинної структури композиції дещо загмарила низку інших аспектів вивчення амфори, які б сприяли більш глибокому її розумінню. Певну роль відіграла уявна схожість посудини з гаданим прототипом — власне давньогрецькими амфорами, на що звернули увагу вже від початку її дослідження (Стефани 1865, с. 12; Древности... 1872, с. 101; Толстой, Кондаков 1889, с. 137). Згодом А. П. Манцевич запропонувала декілька можливих прототипів за формою, вказавши на амфори з «грибopodobними» вінцями та яйцевидним тулубом із Солохи (тип І), Рижанівки й кургану № 493 біля Іллінців, а також на зображення схожої амфори на монетах Терони (Манцевич 1949, с. 198, 199; 1976, с. 88-90, рис. 7, 8). М. І. Артамонов порівнював її з самоськими амфорами VI ст. до н.е. (1966, с. 47). Хоч такі паралелі, передусім нумізматичні, отримали багато заперечень (Погребова 1953, с. 286, 287; Брашинский 1984, с. 43), дослідники продовжують зіставляти форму чортмлицької амфори з «одним із типів глиняних тарних грецьких амфор»² (Алексеев 2012, с. 194). І, незважаючи на те що хибність застосування до чортмлицької вази терміна «амфора» підкреслювали окремо (Хазанов 1975, с. 114), ця традиція дуже міцно закріпилася в науковому обігу. Утім, обидва терміни — «ваза» та «амфора» —

часто використовують як синоніми в межах навіть однієї статті. Ця ситуація дещо нагадує згадану на початку статті термінологічну оману стосовно форми бубонців скіфських наверш, коли використання суто формальної, хоч і найближчої візуальної аналогії загмарило первинне значення цієї деталі предмета.

Водночас дослідники щоразу відзначали унікальність чортмлицької амфори (Манцевич 1976, с. 85; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120) та відсутність аналогій (прямих паралелей чи прототипів) серед коштовного грецького посуду (Jacobson 1995, р. 211, 212), а також її використання в ритуальній практиці (Мачинский 1978а). Отже, залучена до ритуалів посудина мала відповідати, зокрема, і за формою, якимось власне скіфським світоглядним канонам. Однак навряд чи коштовна репліка давньогрецького тарного посуду була прийнятною для застосування у ритуалах на кшталт освячення царської влади чи обрядів близького кола. І якщо для мешканців Боспору або сучасних дослідників найближчою візуальною асоціацією до чортмлицької вази є той чи інший тип глиняної амфори, то скіфи, яким була притаманна традиція переосмислення чужеродних образів та сюжетів у контексті власної міфології (Безсонова 1975; Раевский 1980, с. 49-71; 1985, с. 163-180; Полидович 2015, с. 133), могли бачити в ній зовсім інший предмет.

У цьому випадку важливим є висновок Ю. Б. Полідовича про трансформацію морфології золотих ворворок у часі — від гладких конусів невеликих розмірів до «*появи великих золотих предметів зрізано-конічної форми*», декорованих рослинними композиціями, сюжетами шматування чи сценами за участю антропоморфних персонажів (Полідович 2023, с. 266).

Такі трансформації в часі були притаманні не лише золотим ворворкам. Дуже схожу еволюцію можна простежити в морфології гривен — традиційного у скіфів знака високого соціального статусу її власника. Ці гладкі чи кручені шийні прикраси у IV ст. до н.е. починають декорувати рослинними візерунками, зооморфними образами, в окремих випадках репрезентованими сюжетними сценами переслідування (Чортмлик, Товста Могила) чи шматування (Карагодеуаш), антропоморфними персонажами (Куль-Оба). Найвищою точкою цієї трансформації — за технічним виконанням та художньою довершеністю, за насиченістю і розмаїттям відтворених образів і сюжетів, нарешті, за складністю й гли-

¹ Найповніший огляд цих та інших праць див.: Симоненко 1987, с. 140-144; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 24, 25; Ролле 1998; Rolle 1999.

² Тут і далі переклад з російської Л. І. Бабенка.

биною втілених смислів є пектораль із Товстої Могили (рис. 1: 1—6). Таким чином, сама пектораль постає як своєрідна ускладнена модифікація гривни, у конструкції якої простежується вплив різних традицій — як місцевих (псевдокручені джуги), так і низки інновацій, запозичених із фракійського й грецького культурного середовища (форма лунали, концентричність композиції, рослинний декор тощо) (Бабенко 2018, с. 187-204; Babenko 2023, р. 4, 5). Крім цього, композиція пекторалі відтворює уявлення скіфів про тричленну будову Всесвіту, марковану трьома послідовними фризами — зі сценами шматування / нападу / переслідування, з буйним рослинним декором упереміж із птахами та сценами «кочового побуту», зображеного у напрочуд реалістичному стилі, не притаманному скіфському мистецтву.

Якщо в попередньому абзаці замінити слова «гривна» на «золота ворворка», а «пектораль» на «чортмлицька амфора», то решта тексту буде потребувати мінімальних змін, щоб схарактеризувати еволюцію специфічного ритуального посуду від власне гладких «ворворок» до коштовної амфори (рис. 1: 7—15). І як пектораль є унікальним витвором серед прикрас для шії чи грудей, так і чортмлицька амфора не має аналогів серед широкого кола коштовного посуду.

Свого часу дослідники на основі стилістичного або технологічного аналізу високохудожніх предметів торевтики намагалися розпізнати виробу, які могли б належати руці одного майстра чи походити з однієї майстерні. Тому чортмлицька амфора та пектораль із Товстої Могили розглядалися як виробу одного майстра / майстерні (Рудольф 1993, с. 85-90; Williams 1998, р. 103), так і різних майстерень (Савостина 1999, с. 200-202; 2019, с. 72). Але саме схожість, майже ідентичність трансформації творчої думки торевта при створенні пекторалі й амфори від предметів із глибокою місцевою традицією (гривни, «ворворки») до синкретичних за культурною складовою витворів, в обох випадках унікальних як для місцевого, так і навколишнього середовища (пектораль, амфора), може бути додатковим, хоч і побіжним свідченням на користь спільного авторства обох шедеврів. Можливо, вибір торевтом саме гривні й конуса для своїх творчих «експериментів» також не був випадковим. Адже найчастіше в похованнях і скарбах конуси поєднуються якраз із гривнами — Є. Ф. Королькова нарахувала п'ять таких випадків (окрім Ставропольського скарбу, це

Гостра Томаківська Могила, кургани Курджипський та біля с. Іллічево та Шелюги) (Королькова 1995, с. 87). Згодом цей перелік доповнили знахідки ще з двох курганів — Братолобівського (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34) і поблизу с. Сенгілеєвське (Гуляев 2019, рис. 3).

Ще одним аргументом на користь такого висновку є особливості конструкції амфори та пекторалі. Пектораль із Товстої Могили складається з понад 160 деталей, з'єднаних між собою у різний спосіб (Рудольф 1993, с. 85; Jacobson 1995, р. 117; Черняков, Підвисоцька 1999, с. 77). Чи не єдиним прикладом серед предметів греко-скіфської торевтики зі скіфських курганів, виготовлених із зівставною кількістю деталей, є чортмлицька амфора (рис. 2: 1). Зокрема, для монтажу амфори були залучені два конуси тулуба, внутрішній та зовнішній обручі для з'єднання обох конусів, горло з вінцями, дві ручки, конуси-сичечко з просвердленими отворами, фігурки 8 скіфів та 7 коней, 3 носики-зливи — два у вигляді левових голівок та голівки коня з коміром із плавників та двома крилами, 3 трубочки, ланцюжки й гачок для кріплення пробок, кільцевий піддон, масивна петля на дні тулуба із зовнішнього боку, численні заклепки тощо (не рахуючи значної кількості втрачених дрібних деталей — дротяних арканів, ланцюжків тощо) (рис. 2: 2). Отже, монтаж чималої кількості деталей як пекторалі, так і амфори вимагав від майстра неабиякого хисту в розрахунках, щоб отримати бажаний кінцевий результат. І це також може бути однією із рис авторського почерку торевта.

Водночас сприйняття амфори не як цілісного витвору, а саме змонтованої з різноманітних деталей посудини дає змогу розгледіти приховані риси та визначити її як своєрідну високохудожню ремінісценцію традиційних для скіфської культури виробів — золотих «ворворок» чи «конусів» (рис. 2: 3—7). В усякому разі до кінцевого монтажу було виготовлено три різних за формою, орнаментациєю та призначенням «конуси» — верхня³ й нижня части-

³ На думку дослідників, деякі з конусів — із Братолобівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32) та Передерієвої Могили (Русяева 1997, с. 58; Русяева 1999, с. 209) — могли бути накривками для посудин. Ю. Б. Полідович заперечує можливість такого їх використання через відсутність археологічних даних (Полідович 2023, с. 266). Але саме верхня частина тулуба чортмлицької амфори з двома образотворчими фризами є своєрідним «нерухомим» варіантом такої «накривки».

Рис. 1. Еволюція морфології гривен (I) та «конусів» (II) від традиційних форм до синкретичних за культурною складовою витворів греко-скіфської тореутики: 1 — курган № 6 німфейського некрополя (за: Vickers 2002); 2 — курган № 22 біля радгоспу «Червоний Перекоп» (за: Ключко 2013); 3, 6 — Товста Могила (за: Даллі 2007; Ключко 2013); 4 — Солоха (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 5 — Куль-Оба (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 7–9 — Ставропольський скарб (за: Полідович 2023); 10, 12 — Ак-Бурун, курган № 3 (за: Бутягин, Виноградов 2014); 11 — Курджипський курган (за: Канторович 2010); 13 — Братоліубівський курган (за: Полідович 2023); 14 — Передерієва Могила (за: Полідович 2023); 15 — Чортомлик (за: Алексеев 2012)

Fig. 1. The evolution of the morphology of torques (I) and “cones” (II) from traditional forms to works of Greek-Scythian toreutics syncretic in terms of cultural composition: 1 — a mound no. 6 Nymphaeum necropolis (after: Vickers 2002); 2 — a mound no. 22, radhosp «Chervonyi Perekop» (after: Klyuchko 2013); 3, 6 — Tovsta Mohyla mound (after: Dally 2007; Klyuchko 2013); 4 — Solokha mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 5 — Kul-Oba mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 7–9 — Stavropol Hoard (after: Polidovich 2023); 10, 12 — Ak-Burun, mound no. 3 (after: Butyagin, Vynogradov 2014); 11 — Kurdzhips mound (after: Kantorovich 2010); 13 — Bratoliubivka mound (after: Polidovich 2023); 14 — Perederiieva Mohyla mound (after: Polidovich 2023); 15 — Chortomlyk mound (after: Alexseev 2012)

Рис. 2. Чортомлицька амфора та її прототипи в традиційній скіфській культурі: 1, 2 — Чортомлик (за: Алексеев 2012; Минасян 1991); 3, 4 — Ставропольський скарб (за: Полідович 2023); 5 — Передерієва Могила (за: Полідович 2023); 6 — Ак-Бурун, курган № 3 (за: Бутягин, Виноградов 2014); 7 — Курджипський курган (за: Канторович 2010)

Fig. 2. Chortomlyk amphora and its prototypes in traditional Scythian culture: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Алексеев 2012; Минасян 1991); 3, 4 — Stavropol Hoard (after: Полідович 2023); 5 — Perederieva Mound (after: Полідович 2023); 6 — Ak-Burun, a mound no. 3 (after: Бутягин, Виноградов 2014); 7 — Kurdzhips mound (after: Канторович 2010)

ни тулуба (рис. 3: 1, 2)⁴ та конус-ситечко, що вставлялось у горловину амфори (рис. 4: 1, 2). Показово, що, за висновками Р. С. Мінасяна, при виготовленні нижнього «конуса» чортмлицької амфори, ажурного конуса з Ак-Буруна та конусів зі Ставропольського скарбу було застосовано однакову техніку витяжки (Минасян 2014, с. 242-244, илл. 97)⁵.

Але не тільки монтаж конструкції чортмлицької амфори з кількох «конусів» може свідчити про її зв'язок та ймовірне походження від золотих «ворворок». Якщо до амфори застосувати ті аргументи, які Ю. Б. Полідович наводить на користь підтвердження функціонального використання конусів як ритуальних чаш, то майже в усіх випадках не становитиме труднощів відшукати більш чи менш повні відповідності.

Так, одним із таких аргументів є виявлення конусів, зокрема в Братолюбівському та 1-му Філіповському курганах у складі наборів посуду (Полідович 2023, с. 267). Як відомо, чортмлицька амфора разом зі срібним із позолотою тазом-чашею та срібним черпаком також склали єдиний культовий «сервіз» (рис. 5: 2—5) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 174, кат. 91-93).

Типологічною й функціональною паралеллю до конусів є, на думку Ю. Б. Полідовича, ритони — посудини, «що течуть», які часто входять до складу наборів ритуального посуду (2023, с. 267). Чортмлицька амфора також відповідає критеріям посудини, «що тече», але ще більш симптоматично те, що низка дослідників бачить у ній саме своєрідний варіант ритона (Маразов 1978, с. 70; 2010, с. 53; 2014, с. 43, 44; Зиливинская 2007, с. 29; Стоянов 2008, с. 64). Отже, чортмлицька амфора не просто відповідає цим критеріям, а й може слугувати своєрідною ланкою, що поєднує ворворки-посудини з ритонами.

⁴ У пошуках аналогій братолюбівському конусу наведено низку цікавих паралелей. Зокрема, згадані тибетсько-монгольські ступи у вигляді перевернутого конуса, що розширяється догори, а також реконструйовані за матеріалами Ригведи та Авести уявлення про будову Всесвіту, утвореного двома зверненими одна до одної чашами, що символізують небо й землю (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46, 47). Указані паралелі стосовно чортмлицької амфори видаються ще доречнішими.

⁵ У більш ранній роботі Р. С. Мінасян указав, що при виготовленні тулуба амфори була застосована техніка вилолки (Минасян 1991, с. 379).

Слідом за М. Ю. Трейстером (2012, с. 612-614) Ю. Б. Полідович відзначає спільну для чаш та конусів традицію декорування дна зображенням багатопелюсткової розети (2023, с. 267). Крім того, що саме нижня частина тулуба амфори орнаментована буйною рослинною композицією, шестипелюсткова розета прикрашає ділянку над головою крилатого коня. До того ж якщо розглядати рослинну композицію у поєднанні з орнаментом срібного таза (див. нижче), то в її нижній центральній точці буде розташована саме семипелюсткова розета.

Розміщення зображень на конусах долілиць у випадку їх використання як посуду для узливання Ю. Б. Полідович пов'язує зі сталою традицією «перевернутих» композицій, де «нижній» та «верхній» світи змінюють один одного по вертикальній осі сакрального простору (2023, с. 267, 268). Чортмлицька амфора у цьому сенсі презентує чи не найкращий образотворчий приклад «перевернутої» композиції, де сцени шматування, притаманні «нижньому світу смерті», розташовані вгорі, а рослинний декор, пожвавлений птахами — маркерами «верхнього, небесного» світу, прикрашає нижню частину тулуба. Дослідники неодноразово зверталися до «перевернутої» композиції чортмлицької амфори як із наріканням на неспроможність дати їй прийнятне пояснення (Михайлин 2005, с. 24; Гаврилюк 2016, с. 286), так і пропонуючи той чи інший варіант тлумачення. Так, Д. С. Раєвський розміщення сцен шматування над світом людей на чортмлицькій амфорі спочатку пояснював домінуючим значенням у композиції ідеї жертви, що спрямовується до вищого «світу» богів (Раевский 1979, с. 70-82). Дещо пізніше дослідник розміщення сцен шматування *над* або *під* світом людей пов'язав із можливим існуванням у світогляді скіфів двох світів мертвих — верхнього й нижнього, а надання переваги тому чи іншому композиційному рішенню пояснив особливостями ритуально-міфологічного контексту (Раевский 1985, с. 233). І. Маразов запропонував інше пояснення «перекинутій» композиції амфори, у якому була втілена ідея про «перекинутий світ», а зображені на всіх предметах акти жертвоприношення покликані відновити порушений світовий лад (Маразов 2020, с. 70).

Проте «перевернута» композиція чортмлицької амфори могла бути пов'язана зі специфікою ритуальною практики. Як зазначено вище, амфора разом із тазом-чашею та черпа-

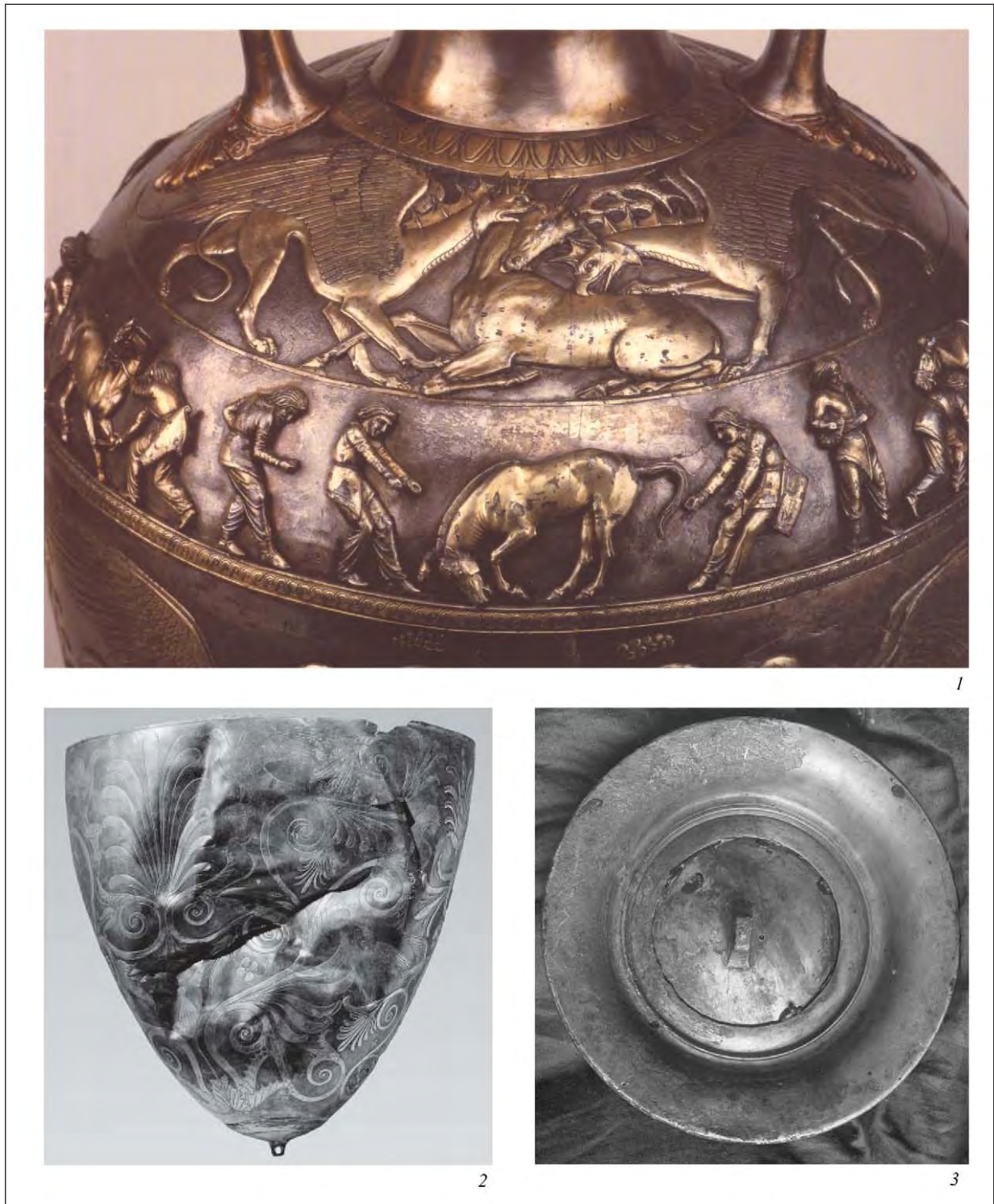

Рис. 3. Чортomlaцька амфора (деталі): 1 — верхня частина тулуба, «верхній конус» (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 2 — нижня частина тулуба під час реставрації, «нижній конус» (за: Минасян 2014); 3 — піддон та петля на нижній частині тулуба (за: Манцевич 1976)

Fig. 3. Chortomlyk amphora (details): 1 — an upper part of the body, “upper cone” (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 2 — a lower part of the body during restoration, “lower cone” (after: Минасян 2014); 3 — a pallet and a loop on the lower part of the body (after: Манцевич 1976)

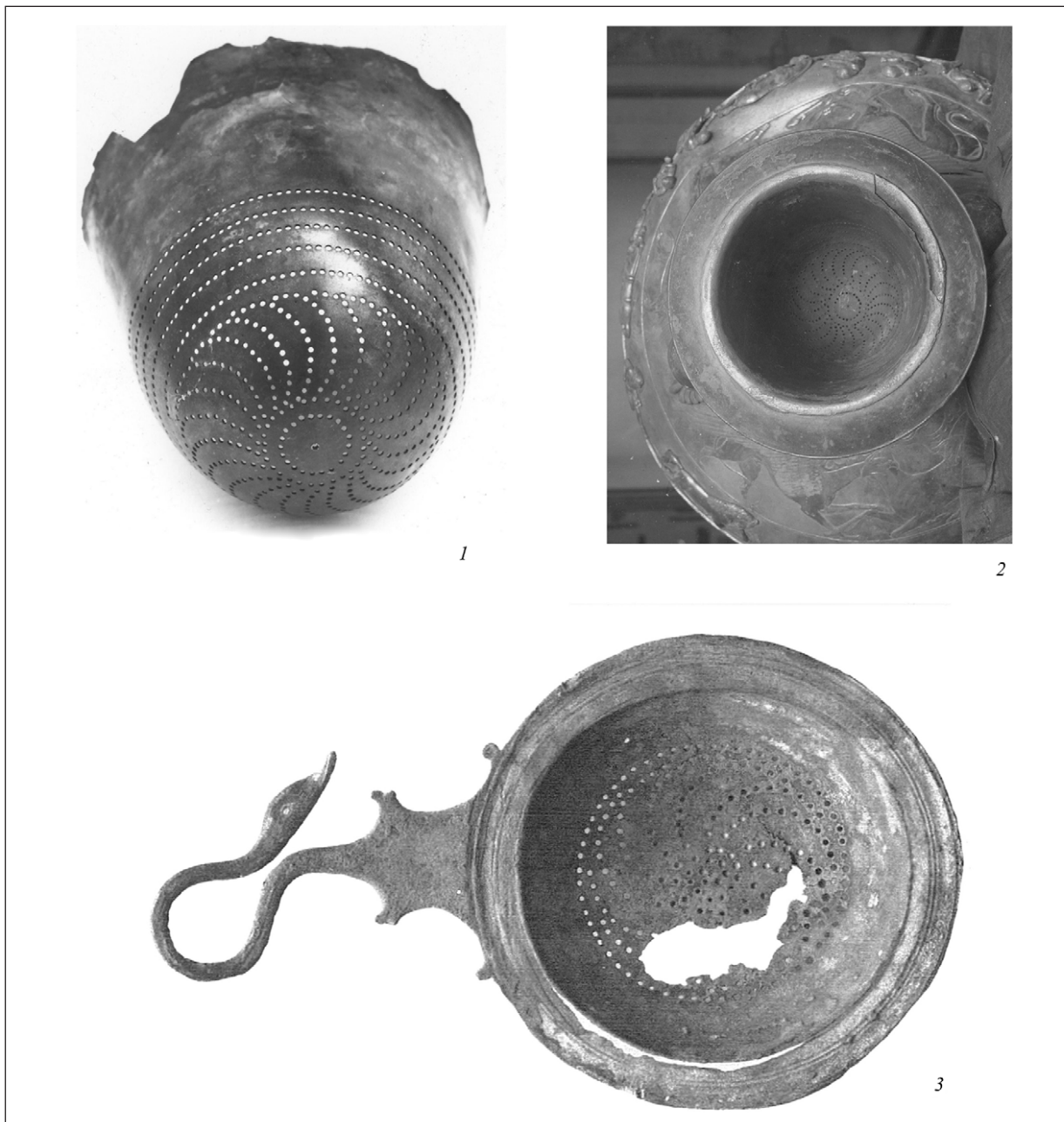

Рис. 4. Пристрої для проціджування вина: 1, 2 — Чортомлик (за: Манцевич 1976); 3 — Карагодеуашх (за: Мальмберг 1894)

Fig. 4. Devices for straining wine: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Манцевич 1976); 3 — Karagodeuashkh mound (after: Мальмберг 1894)

ком складали своєрідний комплект ритуального «сервізу». Серед дослідників лише Д. А. Мачинський запропонував реконструкцію узгодженого використання предметів сервізу під час ритуалу, у якому наповнення «священною вологою» срібного таза (жіноче начало) через краник-голівку коня амфори (чоловіче начало) символізувало шлюбне злиття двох божеств (Мачинський 1978b, с. 133, 134). Не торкаючись суті символічного змісту реконструйованого

ритуалу, відзначу суто «побутові» несумісності такого використання амфори й таза. Як зазначає сам Д. А. Мачинський, при такому наповненні таза вмістом амфори «краник ... у вигляді голови міфічного коня знаходився якраз над краєм срібного блюда» (Мачинський 1978b, с. 134). Але в цьому випадку зовсім нефункціональними та зайвими ставали краники у вигляді левових голівок, розміщені нижче верхнього краю таза. Об'єм таза (загальна висота з ніж-

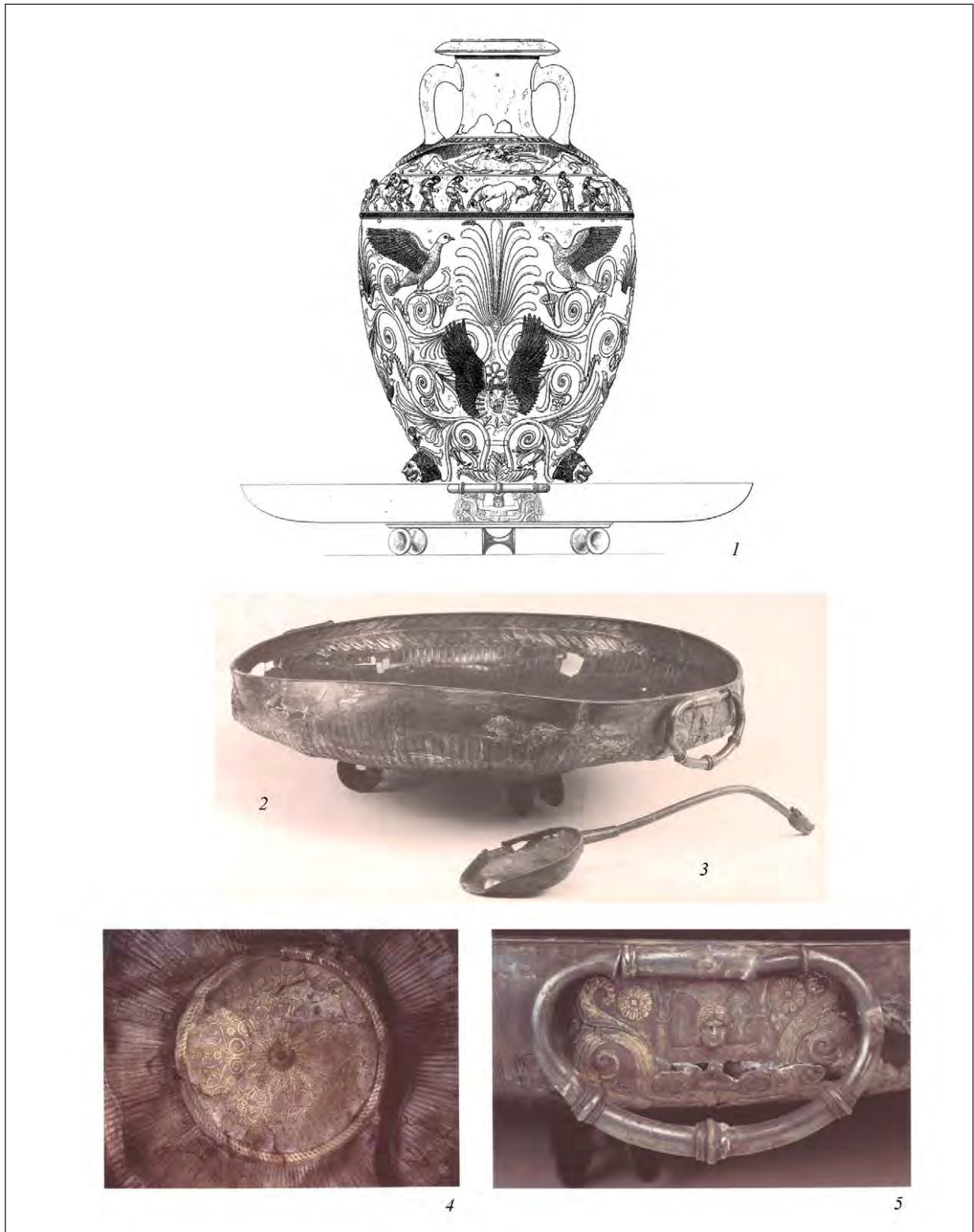

Рис. 5. Срібний «сервіз» із кургану Чортомлик: 1 — гіпотетичне розміщення амфори і таза під час ритуального використання (за: Древности... 1872); 2, 4, 5 — срібна чаша-таз та її деталі (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 4 — срібний черпак (за: Rolle, Murzin, Alekseev 1998)

Fig. 5. Silver “set” from the Chortomlyk mound: 1 — hypothetical placement of amphora and sink during ritual use (after: Древности... 1872); 2, 4, 5 — silver cup-sink and its details (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998); 4 — silver ladle (after: Rolle, Murzin, Alekseev 1998)

ками 0,2 м, діаметр 0,72—0,77 м) значно перевищував об'єм амфори (25 л). Із наповненого вином чи якоюсь іншою рідиною широкого й низького таза було вкрай незручно як уживати напій, так і переливати його до іншого посуду. Але обидві посудини значно краще гармонували між собою, якщо амфору поставити безпосередньо в центр таза (рис. 5: 1). Таке взаємне розміщення посудин утворювало цілком узгоджений вкритий позолотою декор — рослинна композиція нижньої частини тулуба амфори органічно перетікала в рослинні візерунки на дні таза. А в самому центрі складеної рослинної композиції, на її дні опинялася семипелюсткова розетка (рис. 5: 4). Розташування амфори в тазу запобігало мимовільним втратам вина при частому відкупорюванні носиків-зливів⁶. Але тут міг існувати й інший аспект, пов'язаний із ритуальною практикою та уявленнями про потойбіччя. При заповненні таза рідиною на певну висоту (гіпотетично — висоту піддона) утворювалась поверхня з властивостями дзеркального відбиття (хоча срібна поверхня таза могла віддзеркалювати і без заповнення рідиною). Віддзеркалення на цій поверхні перевертало зображення амфори шкереберть, повертаючи їм «правильну» послідовність, у якій рослинні композиції з птахами знаходилися вгорі, а сцени шматування губилися в глибинах віддзеркалення. Використання скіфами дзеркал у ритуальній практиці мало широку традицію, зафіксовану матеріалами поховань, образотворчими пам'ятками та іншими джерелами. Семантика дзеркала через його властивість відтворювати світ у зворотному вигляді була тісно пов'язана з інобуттям та надавала йому функцію порталу, що забезпечував прохід між світами (Вертієнко 2015, с. 107-134). Таким чином, використання амфори й таза саме в такому поєднанні цілком відповідало традиційній ритуальній практиці скіфів. Не виключено, що і при ритуальному використанні власне золотих «ворворок» із «перевернутими» композиціями в тому чи іншому вигляді використовували схожий дзеркальний візуальний ефект.

Сюжети, що ними декоровані нечисленні золоті «ворворки», — сцени шматування (Братолюбівський курган), рослинні композиції (Ак-Бурун) чи сцени за участю антропоморф-

них персонажів (Курджипський курган, Передерієва Могила), повністю відповідають декору чортотлицької амфори. Але якщо близькість чи тотожність символіки рослинних орнаментів або сцен шматування очевидна (зокрема — зв'язок із ритуалом жертвопринесень), то сюжети антропоморфних сцен помітно різняться: на «ворворках» вони репрезентовані сценами баталій (Передерієва Могила) чи військовими ритуалами (Курджипський курган), на амфорі — сценами, пов'язаними з конярством. Але діапазон запропонованих тлумачень для цих сцен, передусім для зображень на передерієвому конусі (Полідович 2019, с. 236-250) і особливо на чортотлицькій амфорі (див. прим. 1), настільки широкий, що є як повністю несумісні, так і доволі близькі за змістом трактування. Зокрема, якщо Є. Є. Кузьміна сцени конярства на амфорі тлумачила як піймання коней для заковання з метою забезпечення безсмертя царя в день його коронації на Новий рік (або під час похорону як майбутнього народження) (Кузьміна 1976, с. 72-75), то Ю. Б. Полідович батальні сцени на передерієвому конусі пов'язує з міфологемою царської влади, в основу якої було покладено найвищу (людську) жертву (Полідович 2019, с. 250-253).

Є ще одна малопомітна деталь, призначення якої у конструкції як конусів, так і чортотлицької амфори не до кінця зрозуміле. Це кільце і скоба, прикріплені до внутрішньої частини предметів із Братолюбівського й 1-го Філіповського курганів, та масивна петля на дні тулуба чортотлицької амфори із зовнішнього боку (рис. 3: 3). Щодо функціонального призначення кільця всередині братолюбівського і філіповського конусів існують різні думки. Його розглядають як засіб для кріплення до жердини (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37; Мурзин 2018, с. 135) або ж для прив'язування якогось предмета, можливо, «кінського хвоста» (Кубышев, Симоненко 1991, с. 77; Кубышев, Бессонова, Ковалев, 2009, с. 37). Петля на дні нижньої частини тулуба чортотлицької амфори зазвичай залишалася поза увагою дослідників. Лише А. П. Манцевич зробила припущення про її можливе використання для закріплення амфори на постаменті з метою забезпечення більшої стійкості (1976, с. 86). Хоча сам механізм такого закріплення залишається незрозумілим. Начебто різне місце кріплення кілець на «ворворках» та петлі на амфорі — відповідно всередині й назовні «конуса», апріорі передба-

⁶ Пор. застереження в Авесті (Ясна 10.17) щодо можливих втрат соми при переливанні напою зі срібної чаші-ташта в золоту (Вертієнко 2021, с. 84).

чає і відмінне їх призначення. Утім, петля на тулубі амфори також розташована всередині своєрідного «конуса», а саме піддона. Можна припустити використання цієї петлі для підвищення амфори догори дном — з метою стікання залишків вологи після її ополіскування. При систематичному наповненні вином (чи іншим напоєм) всередині амфори накопичувався бруд, що, безперечно, вимагало й регулярного очищення посудини з метою підготовки для подальшого використання. Але, окрім побутової необхідності такого очищення, така процедура могла мати і сакральний зміст — адже в ритуальній практиці очищенню посуду надавалось особливе значення. Так, наведені в Авесті інструкції з очищення посуду передбачали проведення одно- (для золотих чаш), дво- (для срібних) чи триразових (для бронзових) процедур або ж узагалі заперечували можливість очищення, як для глиняного чи дерев'яного посуду (Вертиєнко 2021, с. 85, 86).

Цікаво також порівняти, як дослідники тлумачили власне форму виробів — «конусів» та амфори. Так, конуси за формою зіставляли з курганами чи святилищами, підкреслюючи їх сакральність (Болтрик 1996, с. 108; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46–49), або ж акцентували увагу на яйцеподібній конфігурації предметів як елемента об'єкта із фалічною символікою — власне на вершні вертикального стовпа чи жердини (Мец 2008, с. 51, 52). Форму тулуба амфори також неодноразово визначали як «яйцеподібну» (Манцевич 1976, с. 85; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 120, 174; Минасян 1991, с. 379). Але, напевно, лише Ф. Р. Балонов спробував її обґрунтувати з погляду семантики, зіставивши зі «світовим яйцем» — одним із варіантів міфологеми «світового дерева», верхня, похила частина якого відповідала небесному склепінню, нижня, гостра — середньому та нижньому світам (Балонов 1991, с. 375).

Ще однією властивістю конусоподібної форми ворворок, на думку Ю. Б. Полідовича, є забезпечення кругового, вихорового витоку рідини, якому надавали сакрального значення (2023, с. 268). Симптоматично, що саме «вихорову композицію» утворюють пробиті отвори на конусі-ситечку, вставленому в горло амфори (рис. 4: 1, 2)⁷.

⁷ Так само оформлені отвори на ситечку з кургану Карагодеуаш (рис. 4: 3) (Мальмберг 1894, табл. VI: 3).

Окрім перелічених вище тотожностей, що наближають чортотлицьку амфору до групи золотих «конусів», є й кілька принципових розбіжностей, що, здавалося б, могли звести нанівець низку яскравих збігів. Зокрема, якщо знахідки золотих конусів пов'язані передусім із чоловічими похованнями (Полідович 2023, с. 268), то срібна амфора виявлена поряд із похованням «цариці» в північно-західній камері Центральної гробниці Чортотлика. Проте абсолютне домінування в сценах конярства тільки персонажів чоловічої статі свідчить про причетність відтворених сюжетів, а отже, й виробу до ритуалів, пов'язаних із чоловічої сферою культури. Показово, що Д. А. Мачинський розглядав чортотлицьку амфору як посудину, пов'язану з культом чоловічого божества, на протигагу срібному тазу — атрибуту жіночого божества (Мачинский 1978b, с. 134).

На перший погляд, різняться і матеріал, із якого виготовлено конуси та амфора, відповідно — золото й срібло. Виготовлення конусів із золота є одним із вагомих аргументів ототожнення їх з чашами, оскільки саме золоті чаші згадуються в наративних джерелах, зокрема генеалогічних легендах скіфів (Herod. IV.5.3; 10; 71.4), що вказує на їх сакральний характер. Проте аналогами золотих чаш вважають і дерев'яні чаші із золотими накладками (Ольховский 1991, с. 115; Иванчик 2010, с. 130, 141; Полідович 2023, с. 267). Однак найбільш видовищні та семантично інформативні частини декору амфори вкриті позолотою. Отже, якщо золоту як металу в цьому випадку відводилась особлива сакральна роль, то декор чортотлицької амфори повністю відповідав цим вимогам.

Ще одним свідченням зв'язку чортотлицької амфори із золотими ворворками, можливо, дещо гіпотетичним, але чи не найбільш яскравим, є зображення конуса на горіті одного з персонажів середнього фриза амфори (рис. 6: 1, 2), що є своєрідною алюзією на традицію зображення конусів на кам'яних статуях (рис. 6: 3–6). На цю деталь горита одного з «конюхів» чортотлицької амфори неодноразово звертали увагу дослідники (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51; Дедюлькин 2014, с. 352; Прокофьев 2014, с. 20; Полідович 2023, с. 260, 266), але ніхто не зіставляв цей конус безпосередньо з амфорою. Показово, що серед численних зображень горитів на предметах торевтики конус відтворено лише на цьому футлярі для лука й стріл. У цьому випадку його можна розглядати

як певний натяк торевта, своєрідну алузію на походження ідеї самої чортотлицької амфори.

Але якщо амфора дійсно має генетичний зв'язок із золотими «ворворками», до того ж є їх ускладненою модифікацією, то специфіка використання амфори як столової посудини для вина може надати додаткову інформацію щодо тих чи інших нюансів використання власне «ворворок», принаймні частини з них. Очевидно, що амфору слід віднести до своєрідного «транзитного» посуду — її наповнювали вином із тарного посуду, глиняних амфор, у яких напій доставлявся скіфам. Але навряд чи вино вживали безпосередньо з амфори — через носики-зливи напоєм наповнювали (можливо, залучивши для цього третій предмет «сервізу» — срібний черпачок із ручкою, оформленою у вигляді голівки собаки) спеціально призначений для цього посуд — кіліки, канфари, чаші, фіали тощо. Можна припустити, що саме ця функція «транзитного» посуду була не якоюсь новацією, набутою чортотлицькою амфорою, а навпаки, безпосередньо пов'язана зі специфікою використання у ритуалах чи побуті «ворворок». Отже, до запропонованих дослідниками можливих варіантів функціонального призначення золотих «ворворок» можна долучити ще декілька.

Золоті конуси як лійки

Вино надходило до скіфів у глиняних амфорах, об'єм яких іноді сягав 40 л (Монахов 1999, с. 598-626). Посуд, із якого вживали вино, був різноманітним за формою та параметрами, зазвичай невеликого об'єму — це вже згадані вище кіліки, канфари, фіали тощо. Щоб наповнити вином безпосередньо з 20-30-40-літрової амфори невеликі кіліки чи канфари та особливо неглибокі фіали, не розхлюпавши або не переливши через край дорогоцінного напою, треба було мати неабиякий хист (див. прим. 1.). Мабуть, саме через ці труднощі для розливу вина використовували кіафи — залізні чи бронзові черпачки, що їх знаходять у поєднанні з амфорою (Гаврилюк 1989, с. 64, 65). Однак кількість їх доволі незначна; без сумніву, існували й інші способи розливання вина. Один із них можна побачити у сцені, зображеній на сахнівській діадемі, де юнак з амфори наповнює ритон — глибоку посудину з широким горлом (рис. 7: 1). У цьому контексті ще красномовнішим є з'яв-

лення золотих «ворворок» із ритонами, які, на думку Ю. Б. Полідовича, є їх типологічною та функціональною паралеллю (2023, с. 267). Використання ворворок як лійок дозволяло спрямувати струмінь вина точно в посудину та контролювати її наповнення, перекриваючи пальцем нижній отвір конуса. Цілком імовірно, що в такий спосіб «ворворки» невеликих розмірів використовували при розливанні не тільки вина, а й інших сакральних напоїв, передусім амрїти — наркотичного «напою безсмертя», який виготовлявся з рослинної сировини (Елизаренкова 1999, с. 325, 344-346). Стан наркотичного сп'яніння досягався при вживанні значно менших об'ємів напою порівняно з вином, отже, лійки-конуси невеликих розмірів могли цілком задовольнити ці потреби. Доречно нагадати, що всередині двох конусів із кургану поблизу с. Сенгілеєвське начебто були виявлені залишки концентрованої опіумної рідини (Сургу 2016, р. 29).

Варто звернути увагу на ще одну групу предметів, які походять із кургану Огуз, де вони були знайдені у кількості шести екземплярів (рис. 7: 2)⁸. Ці предмети виявлено не під час розкопок, а унаслідок подальшого пограбування пам'ятки місцевими селянами, тому їх археологічний контекст у похованні залишився невідомим. Форма предметів надзвичайно оригінальна для скіфської культури і доволі складна для лаконічного визначення, що спричинило появу низки різноманітних назв, на кшталт «предмети з отвором», «ріжки конусоподібної форми», «наконечники у вигляді пласкої фляжки без дна» та ін. (Фіалко 2006, с. 10). Предмети дійсно мають форму зрізаного конуса із ввігнутими боками, округлою у перетині вершиною та сплющеною нижньою частиною, унаслідок чого основа конуса набула еліпсоподібної форми. Усі 6 «конусів» приблизно одного розміру — довжина еліпсоподібної основи становить 10,3—11,6 см, ширина — 3,8—5,0 см, висота — 8,2—8,8 см (Фіалко 2006, с. 12). Діаметр верхнього отвору «конуса» зі Скарбниці Національного музею історії України (НМІУ) — 2,3—2,4 см (Величко, Полідович 2021, с. 109). Через оригінальність форми огузькі «конуси» тривалий час розглядали як «предмети невідомого призначення», допоки О. Є. Фіалко не атрибутувала їх як

⁸ У складності такого розливання автор переконався під час виміру об'єму амфори з кургану Солоха (Бабенко 2015, с. 124).

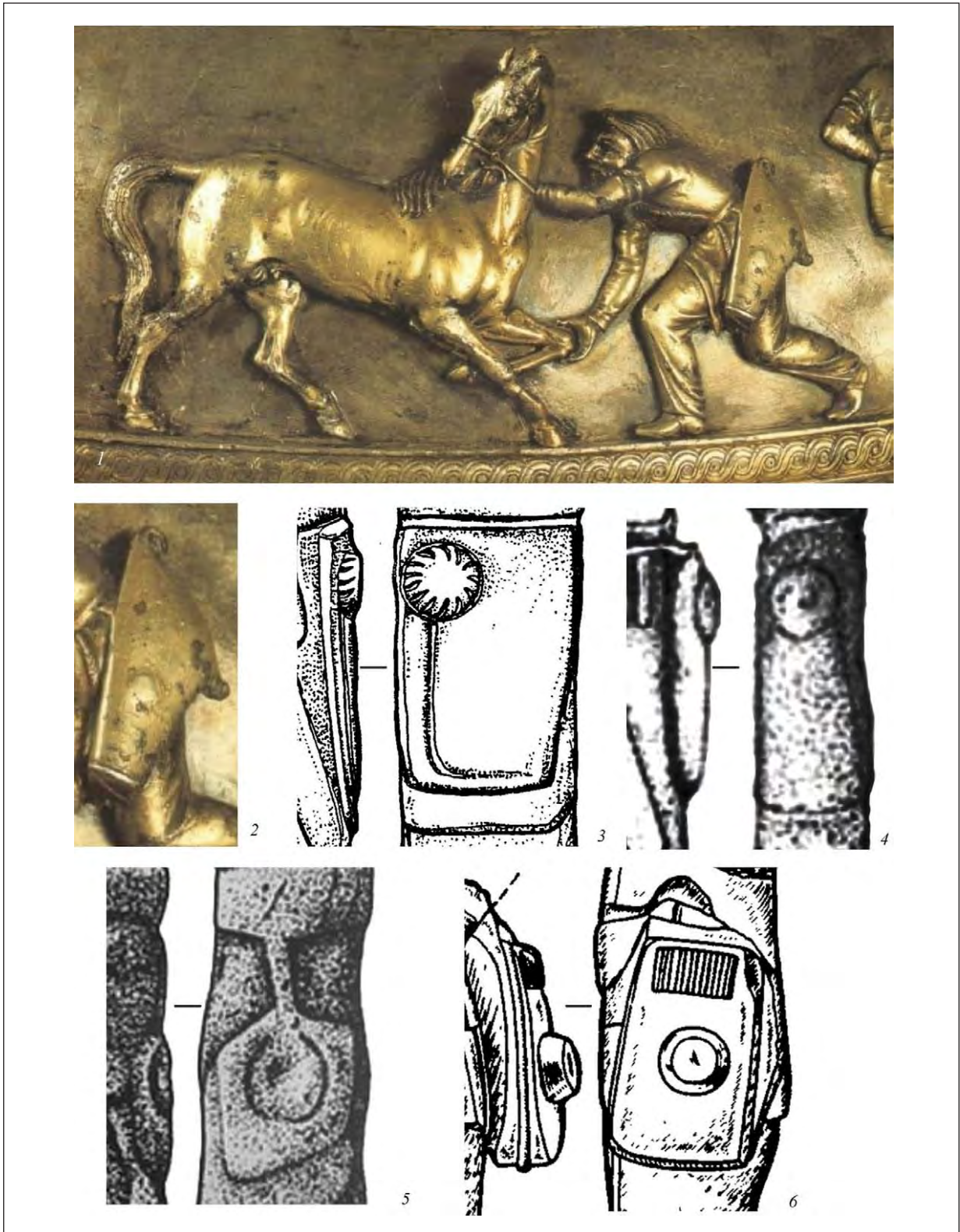

Рис. 6. Зображення конусів на горитах на образотворчих пам'ятках: 1, 2 — Чортомлик (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 3 — Кропивницький (Єлисаветград, Кіровоград) (за: Ольховський, Евдокимов 1994); 4 — Васинський курган (за: Козир, Панченко, Чорний 2019); 5 — Нововасилівка (за: Ольховський, Евдокимов 1994); 6 — Привітне (за: Ольховський, Евдокимов 1994)

Fig. 6. Image of cones on objects of art: 1, 2 — Chortomlyk mound (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986); 3 — Kropyvnytskyi (Yelysavethrad, Kirovohrad) (after: Ольховський, Евдокимов 1994); 4 — Vasyne mound (after: Козир, Панченко, Чорний 2019); 5 — Novovasylivka (after: Ольховський, Евдокимов 1994); 6 — Pryvitne (after: Ольховський, Евдокимов 1994)

Рис. 7. Використання конусів як лійок: 1 — сахнівська діадема (фрагмент), сцена розливання вина з амфори (за: Толочко, Ролле, Весе 1991); 2 — конус-лійка з кургану Огуз, колекція Скарбниці НМІУ (за: Величко, Полідович 2021)

Fig. 7. Using cones as a funnel: 1 — Sakhnivka diadem (fragment), scene of pouring wine from an amphora (after: Толочко, Ролле, Весе 1991); 2 — a cone-funnel from the Oguz mound, collection of the Treasury of NMIU (after: Величко, Полідович 2021)

вотолки⁹ — своєрідні амулети-китиці у збруї запряжних коней (Фіалко 2005, с. 409-414; Фіалко 2006, с. 12-15), що підтримали інші дослідники (Величко, Полідович 2021, с. 109). О. Є. Фіалко цілком слушно зіставила огузькі конуси за формою із золотими ворворками, насамперед із комплексами, де було виявлено серійні знахідки, — Ставропольським скарбом, Курджип-

ським курганом, Ак-Буруном (Фіалко 2005, с. 413; Фіалко 2006, с. 14)¹⁰. Але якщо погодитися з аргументованою атрибуцією золотих ворворок із перелічених комплексів як своєрідного ритуального посуду для uzливання (Полідович 2023, с. 269), то саме схожість огузьких конусів до цих ворворок може побічно свідчити і про близькість їх функціонального використання. Зазначимо, що через виявлення огузьких конусів під

⁹ Із яких п'ять зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі, ще один — у Скарбниці НМІУ (Манцевич 1980, рис. 11; Фіалко 2005, с.407, 408; Фіалко 2006, с. 10; Величко, Полідович 2021, с. 109).

¹⁰ Цікаво, що А. А. Спицин заперечував можливість використання цих предметів як вотолок (Спицин, 1906, с. 160).

час грабіжницьких пошуків селян їх зв'язок із похованнями коней не задокументований і має гіпотетичний характер. Серед селянських знахідок в Огузі, перелічених А. А. Спіциним, згадується чимало предметів, які не мають стосунку до кінського спорядження чи прикрас коней, а саме — близько 15 штампів різноманітних пластинок, прикрас одягу, трубочки-пронизки, уламки веретена, ножа, кинджала, бронзового казана, наконечники стріл тощо (Спицын 1906, с. 161-166). Доречно навести тактильні відчуття від огузьких конусів самого А. А. Спіцина: «*виріб зручно охоплюється рукою, накладаючи пальці знизу, на кривизну*» (Спицын, 1906, с. 160), та візуальні асоціації Є. О. Величко та Ю. Б. Полідовича: «*конус ... у вигляді лійки*» (Величко, Полідович 2021, с. 109). Отже, якщо намагатися знайти якесь прийнятне пояснення використанню огузьких конусів як «посуду», то чи не єдиним варіантом буде їх застосування як лійок¹¹. З іншого боку, можливість використання огузьких конусів майже тільки як лійок (а також засобів для фільтрації, див. розділ нижче) та їхня подібність до групи золотих «ворворок», зворотно свідчить про ймовірність використання останніх саме в такий спосіб.

Золоті конуси як мірило об'єму

З огляду на археологічний контекст знахідок конусів — у чоловічих похованнях із предметами озброєння, Ю. Б. Полідович обґрунтовує їхній зв'язок із військовими ритуалами, зокрема — із жертвопринесеннями богам війни Аресу крові полонених ворогів, яким перед закланням поливали голови вином, а потім зціджували їхню кров до посудини (Herod. IV, 62.3) (Полідович 2023, с. 268). Утім, серед описаних Геродотом військових ритуалів, де використовували посуд, є ще один, який заслуговує на увагу. Ідеться про нагородження воїнів за бойову доблесть та звиятиги (Herod. IV, 66): «*Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють*» (переклад А. О. Білецького). Цікаво, що в цьому пасажі Геродот наводить різні назви по-

¹¹ А також як можливий засіб для фільтрації вина чи іншої рідини як із ритуальною, так і побутовою метою (докладніше див. нижче).

судин — у першому випадку *κράτηρ* (кратер), у другому — *κύλικος* (кілік, келих), хоча напевно чи на практиці їх використання було так жорстко детерміноване, що свідчить про певну умовність термінів, використаних «батьком історії». Однак у нашому випадку важливішим є існування у скіфів при вживанні вина поняття «міри» — хтось отримував одну «міру», хтось — дві. Цілком вірогідно, що принцип розподілу в «міру» використовувався ширше — як під час ритуалів, так і в побуті. Однак міру треба було чимось відміряти, і функцію таких мірил могли виконувати конуси / ворворки. У цьому контексті привертає увагу декор конуса з Курджипського кургану, репрезентований двома парами воїнів, один із яких у кожній із пар тримає в руці відрубану людську голову, немовби звітуючи про свої військові звитяги та очікуючи на винагороду. У чортомлицькому срібному «сервізі» функцію мірила об'єму міг виконувати черпачок. Крім того, в нього було зручно націджувати вино, особливо з носиків-левів, струмінь вина із яких витікав дуже низько, і наповнити нею вином кіліки чи канфари на високих ніжках було доволі складно.

Золоті конуси як пристрої для проціджування вина

Цікавим елементом конструкції чортомлицької амфори є ситечка. Одне ситечко у вигляді конуса, майже суцільно вкритого дірочками, вставлене в горло амфори (рис. 4: 1, 2). Такі самі ситечка, просвердлені в нижній частині тулуба, прикриті носиками-зливами. Таким чином, вино з амфори проходило подвійну фільтрацію — першу при наповненні посудини, другу — під час проціджування напою в посуд для його вживання. Таке проціджування вина у побуті скіфів не було чимось надзвичайним — рідкісні знахідки ситечок¹² пов'язують саме з цією процедурою очищення вина перед уживанням¹³. Отже, можна стверджувати, що така потреба існувала, хоч кількість знайдених ситечок не відповідає об'ємам спожитого скіфами вина. Без сумніву, застосовували й інші способи проціджування вина, і саме з цією метою могли використовувати конуси з отвором на дні, поклавши всередину волокна вовни. Очищення вина в такий спосіб

¹² Нині цей перелік доповнює знахідка з кургану поблизу с. Сенгілеєвське (Curry 2016, р. 26—32).

¹³ А також як можливий засіб для фільтрації вина чи іншої рідини як із ритуальною, так і побутовою метою (докладніше див. нижче).

мало бути більш якісним, але, окрім цього, було й ритуальне значення. Адже саме через щідилок з овечої вовни пропускали сік соми, який після такої фільтрації перетворювався в амріту — напій безсмертя (Елизаренкова 1999, с. 325-327, 335, 336). В Авесті (Вісперад, 10.2-11.18) як засіб для проціджування соми згадується ситечко з волосся (Вертиєнко 2021, с. 85). І якщо золоті конуси використовували як засіб для фільтрації «соми» з метою отримання амріти, то низка елементів декору великої «ворворки» — чортотлицької амфори, де напій проходив подвійну фільтрацію, набуває нового змісту. Адже, з одного боку, сік соми мав рослинне походження (Елизаренкова 1999, с. 325, 344-346), тому декор нижньої частини тудуба з рослинними композиціями міг сприйматися саме в цьому контексті. За даними Авести (Ясна 10.17), ритуал приготування соми (хаоми) передбачав використання срібних і золотих чаш. Але, на думку Г. В. Вертиєнко, етимологія назви чаш для соми «tašta» («вирублена») вказує на те, що спочатку вона була дерев'яною. Отже, серед предметів скіфської матеріальної культури з «tašta» для соми зіставлені добре відомі дерев'яні чаші із золотими накладками (Вертиєнко 2021, с. 84-93). У цьому випадку використання рослинних мотивів у декорі посуду (зокрема конусів / ворворок та чортотлицької амфори) з дорогоцінних металів могло бути певною алюзією на рослинне походження матеріалу, з якого початково виготовляли ритуальний посуд.

З іншого боку, одним із символів соми був кінь. У Ригведі сому називають конем, скаковим конем, переможцем на перегонах, важковозом, упряжним конем, жеребцем тощо, а вичавлювання соку соми зображувалося як кінські перегони (Елизаренкова 1999, с. 337). І сцени коняр-

ства на середньому фризі амфори також могли бути узгоджені з цією символікою. Можливо, що в європейських скіфів у IV ст. до н.е. як своєрідний сурогат соми в ритуальній практиці (щонайменше, в поховальних і поминальних ритуалах вино споживали у величезних обсягах) через легку доступність почали використовувати виноградне вино (Бабенко 2012, с. 24)¹⁴, яким і наповнювали чортотлицьку амфору.

Таким чином, за формою, матеріалом, технікою виготовлення, характером декору, археологічним контекстом, нарешті — функціональним призначенням, чортотлицька амфора має більш або менш точні відповідності серед традиційної, хоч і доволі рідкісної категорії скіфської матеріальної культури — золотих «ворворок» чи «конусів». Як і пектораль із Товстої Могили стосовно традиційних скіфських прикрас — гривен, чортотлицька амфора постає своєрідною ускладненою модифікацією «конусів». Це, у свою чергу, дозволяє запропонувати декілька нових варіантів можливого використання «конусів» — як своєрідних ліжок, що полегшували переливання вина з амфор у посуд для пиття, як мірило об'єму, що дозволяло контролювати розподіл вина, або як пристрій для проціджування вина, що забезпечував його фільтрацію і був пов'язаний з алгоритмом давнього ритуалу з очищення соми та приготування священного напою безсмертя — амріти.

¹⁴ Вітиснення кумиса аракою було відзначено у тувинців (Вайнштейн 1991, с. 137). Підміна могла відбутися і внаслідок відсутності у північнопричорноморських степах необхідних для приготування соми рослин. Практика заміни традиційного виду «соми» іншими рослинами — травами, злаками, чагарниками, добре відома (Бонгард-Левин, Грантовський 1983, с. 116; Кисель 2007).

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертотлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная — Днестра. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1972 года*. Москва: Наука, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. — IV в. н.э.)*. Материалы полевого семинара. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Алексеева, И. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, И. В. 2021. Курган на Брієннській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 2012. О содержимом амфоры на пекторали из Толстой Могилы. В: Дьячков, С. В. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 24.

Бабенко, Л. И. 2015. Амфора из кургана Солоха из фондов Харьковского исторического музея. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 40, с. 120-124, 250.

Бабенко, Л. И. 2018. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187-204.

Бабенко, Л. И. 2021. Амфора з Чортотлика та пектораль з Товстої Могили: загальне та особливе (історіографічний огляд і нові спостереження). *Археологія і давня історія України*, 4, с. 121-133. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.01>.

- Бабенко, Л. И. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211. <https://doi.org/10.55086/sp223215237>.
- Балонов, Ф. Р. 1991. Чертомлыкская серебрянная амфора как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 375-377.
- Безсонова, С. С. 1975. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я. *Археологія*, 17, с. 23-38.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом «Скиф».
- Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворварки» у скифов. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника*. К 90-летию профессора Л. М. Славина. Киев: ИА НАН Украины, с. 107-109.
- Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. 1983. *От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история*. Москва: Мысль.
- Брашинский, И. Б. 1984. *Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья)*. Ленинград: Наука.
- Бутягин, А. М., Виноградов, Ю. А. 2014. *Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора*. Т. II: Курганы на мысе Ак-Бурун. Симферополь; Керчь: Майстер Книг.
- Вайнштейн, С. И. 1991. *Мир кочевников центра Азии*. Москва: Наука.
- Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія та давня історія України*, 3, с. 104-121. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>.
- Вертиенко, А. В. 2021. Чаша для возлияний в индоиранской традиции. В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Котельва: ІКЗ «Більськ», с. 83-99.
- Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Гаврилюк, Н. А. 1989. *Домашнее производство и быт степных скифов*. Киев: Наукова Думка.
- Гаврилюк, Н. А. 2016. Пектораль из Толстой Могилы как источник для изучения экономики Степной Скифии. *Историография вопроса. Археологія і давня історія України*, 2, с. 284-291.
- Гуляев, В. И. 2009. Спасательные раскопки курганов скифского времени на Среднем Дону. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 116-124.
- Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии*, 256, с. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>.
- Дедюлькин, А. В. 2014. Военское снаряжение скифской эпохи из могильников «Дурино Х» и «Крест» в дельте Дона. В: Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дурино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону (б.и.), с. 350-363.
- Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.
- Древности... 1872. *Древности Геродотовой Скифии*, 2. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.
- Елизаренкова, Т. Я. 1999. О Соме в Ригведе. В: Гринцер, П. А. (ред.), Елизаренкова, Т. Я. (подг. и перев.). *Ригведа. Мандалы IX—X*. Москва: Наука, с. 323-353.
- Зиливинская, Э. Д. 2007. Ритон из Астраханской области. *Проблемы на изкуството*, 3, с. 26-32.
- Иванчик, А. И. 2010. Похороны скифских царей: Геродот и археология. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 129-150.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2010. Меото-скифское искусство Прикубанья (VII — начало III в. до н. э.). В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*, 1. Москва: Наука, с. 286-314.
- Кисель, В. А. 2007. «Огненный» напиток скифов. В: Хаврин, С. В. (ред.). *А.В.: Сборник научных трудов в честь 60-летия А.В. Виноградова*. Санкт-Петербург: Культ-Информ-Пресс, с. 110-114.
- Клочко, Л. С. 2009. Чоловічі головні убори на землях Скіфії. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 167-183.
- Клочко, Л. 2011. Декоративні елементи скіфських головних уборів: до інтерпретації так званих «великих ворварок». *Відлуння віків*, 1-2, с. 46-50.
- Клочко, Л. С. 2013. Гривни із зооморфними закінченнями зі скіфських поховань. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ (б.в.), с. 76-96.
- Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-101.
- Козир, І. А., Панченко, К. І., Чорний, О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 300-314. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.02.22>.
- Королькова (Чежина), Е. Ф. 1995. О возможности атрибуции Ставропольского (Казинского) клада как памятника скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.
- Кравец, Д. П. 2002. *Золотой шлем (Скифы и Донбасс)*. Славянск: ЗАО «Печатный двор».
- Кубишев, А. И., Ковальов, М. В. 1994. Скифский Бротолюбівський курган V ст. до н. е. на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 141-144.
- Кубишев, А. И., Симоненко, О. В. 1991. Скифські та сарматські пам'ятки Таврії. В: Толочко, П.П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 75-78.
- Кубишев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолобовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.
- Кузьмина, Е. Е. 1976. О семантике изображений на чертомлыцкой вазе. *Советская археология*, 3, с. 68-75.
- Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.
- Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.
- Лукьяшко, С. Я. 2017. О скифских щитах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*, 22 (4), с. 6-16.
- Мальмберг, В. К. 1894. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуаш. *Материалы по археологии России*, 13, с. 121-191.
- Маневич, А. П. 1949. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху. *Вестник древней истории*, 2, с. 196-220.

- Манцевич, А. П. 1976. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulprudeva*, 1, с. 83-98.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Манцевич, А. П. 1980. Об уздечках фракийского типа из кургана Огуз. *Actes de Ne Congrus international de Thrakologie*, 1, с. 267-293.
- Маразов, И. 1978. *Ритоните в древна Тракия*. София: Български художник.
- Маразов, И. 2010. *Ритон с глава на овен*. София: Захарий Стоянов.
- Маразов, И. 2014. *Виното на траките. Мит, ритуал и изкуство*. София: Academic Book Market Publishers.
- Маразов, И. 2020. Златного руно в тракийската иконография. В: Божкова, Б., Генчева, Е. (ред.). *In memoriam Ivani Venedikov. По случай 100-годишнината от рождението му*. София: Национален археологически институт с музей при БАН, с. 53-78.
- Мачинский, Д. А. 1978а. О смысле изображений на Чертомлыкской амфоре. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*. Вып. II. Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, с. 232-240.
- Мачинский, Д. А. 1978б. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: Древность и раннее средневековье*, Ленинград: Аврора, с. 131-150.
- Мелюкова, А. И. 1989. Скифские памятники степи Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 51-66.
- Мец, Ф. 2008. О золотом предмете из кургана Передериева Могила. *Теория и практика археологических исследований*, 4, с. 43-54.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.
- Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Мирошина, Т. В. 1989. Головные уборы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*, с. 108-109.
- Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський (б.в.).
- Монахов, С. Ю. 1999. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н.э. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Моруженко, А. А. 1992. Скифский курган Передериева могила. *Археология*, 4, с. 67-74.
- Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых «конусах» из скифских курганов. *Археология і давня історія України*, 2, с. 131-137.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н.э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н.э.* Москва: Институт археологии РАН.
- Погрєбова, Н. Н. 1953. К вопросу о происхождении шедевров торевтики из скифских курганов (по поводу статей А. П. Манцевич). *Советская археология*, XVII, с. 285-291.
- Полидович, Ю. Б. 2015. Меч из кургана Толстая Могила. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 124-139.
- Полидович, Ю. Б. 2019. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колксае. *Stratum plus*, 3, с. 229-260.
- Полидович, Ю. Б. 2023. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках відповідей. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 257-275. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.19>.
- Придик, Е. М., 1914. Новые кавказские клады. *Материалы по археологии России*, 34, с. 94-110.
- Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону (б.и.).
- Пузикова, А. И. 1995. *Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области)*. Москва: Практик-А.
- Пузикова, А. И. 2017. *Погребальный инвентарь курганных могильников скифского времени Среднего Подонья*. Москва: Институт археологии РАН.
- Раевский, Д. С. 1979. Об интерпретации памятников скифского искусства. *Народы Азии и Африки*, 1, с. 70-82.
- Раевский, Д. С. 1980. Эллинистские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49-71.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э.* Москва: Наука.
- Ролле, Р. 1999. *О фризе чертомлыцкой амфоры*. Киев (б.и.).
- Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могилы: работа «чертомлыцкой мастера» и его школы. *Археологические вестки*, 2, с. 85-90.
- Русяева, М. В. 1997. Відтворення історичного переказу про битву старих і молодих скіфів. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, 1, с. 55-62.
- Русяева, М. В. 1999. Золотой предмет ритуально-культурного назначения из кургана Передериева Могила. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры, с. 208-215.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002а. О функциональном назначении больших золотых скифских «ворварок». В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Тезисы докладов участников одиннадцатого colloquiuma. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-83.
- Рябова, В. О., Черняков, И. Т. 2002б. Призначення та походження великих золотих «ворварок». В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 41-60.
- Рябова, В. О., Черняков, И. Т. 2002с. Великі золоті ковпаки для скальпів у скіфів. *Восточноевропейский археологический журнал*, 1 (14), январь-февраль. [online]. Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm. [Дата звернення 30 травня 2023].
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2003. Типы технологий изготовления больших золотых скифских конусов для скальпов. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Тезисы докладов участников двенадцатого colloquiuma. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 102-105.

- Савостина, Е. А. 1999. Греческая торевтика на скифские темы: заметки о стиле скульптурного декора. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*. Санкт-Петербург (б.и.), с. 199-204.
- Савостина, Е. А. 2014. Иконография скифской битвы и «боспорский стиль»: новый повод для обсуждения проблемы. *Таврические студии. Исторические науки*, 6, с. 32-40.
- Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58-88.
- Савченко, Е. И. 2009. снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.*, с. 221-325.
- Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.
- Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.
- Стефани, Л. Э. 1865. Объяснение некоторых вещей, найденных в 1863 г. в Южной России. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1864 год*, с. 1-246.
- Стоянов, Т. 2008. Бележки за въоръжението и снаряжението представени в люнета на царската гробница при Свещари. В: Михайлова, Ж. (ред.). *Погребални практики и ритуали. Есенни четения Сборяново 2007*. Варна: Славена, с. 59-77.
- Толочко, П.П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: Інститут археології НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей.
- Толстой, И. И., Кондаков, Н. П. 1889. *Русские древности в памятниках искусства*. Вып. 2. Древности скифо-сарматские. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения.
- Трейстер, М. Ю. 2012. Серебряные сосуды из тайника Гаймановой Могилы. В: Бидзиля, В. И., Полин, С. В. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом «Скиф», с. 610-628.
- Трейстер, М. Ю. 2023. Бронзовые педилки типа Eggers 160 из погребений кочевников Азиатской Сарматии. *Краткие сообщения Института археологии*, 270, с. 40-52. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.270.40-52>.
- Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.
- Фиалко, О. С. 2006. Золоті «конуси» з Огузу. *Пам'ятки України: історія та культура*, XXXVIII, с. 10-15.
- Хазанов, А. М. 1975. *Золото скифов*. Москва: Советский художник.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Черняков, И. Т., Підвисоцька, О. П. 1999. Технологічні та художні особливості пекторалі з Товстої Могили. В: Ковтанюк, Н. Г. та ін. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи*. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. Київ: (б.в.), с. 77-78.
- Шульга, П. И. 2010. *Синьцзын в VIII—III вв. до н. э. (погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: Алтайский государственный университет.
- Шульц, П. Н., Навротский, Н. И. 1973. Прикубанские изваяния скифского времени. *Советская археология*, 4, с. 189-204.
- Яблонский, Л. Т. 2009. Умбообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: Институт археологии НАН Украины, с. 418-428.
- Яблонский, Л. Т. 2013. *Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка-1 (по материалам раскопок 2004—2009 гг.)*. Каталог коллекции. Кн. 1. Москва: Институт археологии РАН.
- Яценко, С. А. 1993. Скифский мужской костюм на предметах греко-скифской торевтики IV в. до н. э. (К вопросу об этнографизме изображений). В: Каменецкий, И. С., Узьянов, С. А. (ред.). *Вестник Шелкового пути. Археологические источники*, 1. Москва: Центр «Шелковый путь», с. 304-323.
- Babenko, L. I. 2023. The Pectoral of Tovsta Mohyla: Understanding the Golden Insignia of Scythia. *Arts*, 12 (4), p. 1-22.
- Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular New Discoveries from the Caucasus Set the Stage for a Dramatic Hilltop Ritual. *Archaeology*, July/August, p. 26-32.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bild-elemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Handbuch der Orientalistik, 2, Leiden; New York; Köln: E.J. Brill.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3rd Century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Rolle, R. 1998. Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomlyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, S. 207-236.
- Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Vickers, M. 2002. *Scythian and Thracian Antiquities in Oxford*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum Press, p. 99-104.

Leonid I. Babenko

Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-5498-9278, babenkolnd@gmail.com.

CHORTOMLYK AMPHORA AS A MODIFICATION OF GOLDEN “VORVORKAS”: THE SCYTHIAN TRADITION IN A COMPONENT OF A MASTERPIECE OF GREEK-SCYTHIAN TOREVTICS

Regarding the possible functional purpose of gold “vorvorkas” (cone-shaped pendants) — one of the mysterious categories of Scythian material culture, many options have been proposed. Some researchers suggest the possibility of their use as ritual items. In this case, it makes sense to pay attention to the Chortomlyk silver amphora, which, in terms of shape, material, manufacturing technique, character of decoration, archaeological context, and finally, functional purpose, finds more or less exact matches among gold cones. Thus, the design of the amphora consists of several “vorvorkas” connected to each other in different ways. Like a number of cone-shaped pendants, the amphora was part of a table “service” made up of several vessels. The plots of the decoration of the golden cones — scenes of tearing, plant compositions or decorations with the participation of anthropomorphic characters correspond to the ornamentation of the Chortomlyk amphora. Decors of “vorvorkas” and amphorae are reproduced in the tradition of “inverted” compositions. Cones, amphorae and also rhytons belong to the category of “flowing” dishes.

A possible evidence of the connection of the amphora with the golden cones is the image of a “vorvorka” on the gorytos of one of the characters on the middle frieze of the amphora. This cone can be considered as a certain hint made by the torevtic master, a kind of allusion to the origin of the idea of the Chortomlyk amphora itself.

Thus, just like the pectoral from the Tovsta Mohyla in relation to the traditional Scythian jewelry — hryvna (torque), the Chortomlyk amphora appears as a kind of complicated modification of cones. This, in turn, allows proposing several new options for the possible use of these pendants — for pouring of wine from amphorae into drinking vessels, as a volume measure that allowed controlling the distribution of wine, or as a wine purification device that provided its filtration and was associated with the algorithm of the ancient ritual for purifying soma (haoma) and preparing the sacred drink of immortality — amrita.

Key words: Chortomlyk amphora, vorvorka, cone-shaped pendant, Scythians, pectoral from the Tovsta Mohyla, soma, haoma, amrita.

References

- Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunaia — Dnestra. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 goda*. Moskva: Nauka, p. 252-253.
- Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoii, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n.e. — IV v. n.e.). Materialy polevogo seminaru*. Tiraspol: Arkheologiiia, p. 48-55.
- Aleksieieva, I. L. Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. 2021. Kurgan on Brienn Hill near Artsyz City. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 287-305. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.18>.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Babenko, L. I. 2012. O soderzhimom amfory na pektoralii iz Tolstoi Mogily. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 24.
- Babenko, L. I. 2015. A Solokha Mound amphora (Kharkiv Historical Museum). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 40, p. 120-124, 250.
- Babenko, L. I. 2018. Pectoral or Torque? (matching the terminology and the morphology of this adornment). *Stratum plus*, 3, p. 187-204.
- Babenko, L. I. 2021. Amphora from Chortomlyk Barrow and Pectoral from Tovsta Mohyla: the General and the Peculiar (Historiographical Overview and new Observations). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, p. 121-133. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.01>.
- Babenko, L. I. 2022. World Tree Buds: About one Type of Scythian Pole-tops. *Stratum plus*, 3, p. 189-211. <https://doi.org/10.55086/sp223215237>.
- Balonov, F. R. 1991. Chertomlykskaia serebriannaia amfora kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 375-377.
- Bezsonova, S. S. 1975. Zobrazhennia Afiny za materialamy Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arheologia*, 17, p. 23-38.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom “Skif”.
- Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zolotyie “vorvarki” u skifov. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii. Pamiatnik issledovateliiu i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu professora L. M. Slavina*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 107-109.
- Bongard-Levin, G. M., Grantovskii, E. A. 1983. *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: mify i istoriia*. Moskva: Mysl.
- Brashniskii, I. B. 1984. *Metody issledovaniia antichnoi trgovli (na primere Severnogo Prichernomoria)*. Leningrad: Nauka.
- Butiagin, A. M., Vinogradov, Iu. A. 2014. *Iuz-Oba. Kurgannyi nekropol aristokratii Bospora. T. II: Kurgany na myse Ak-Burun*. Simferopol; Kerch: Maister Knig.

- Vainshtein, S. I. 1991. *Mir kochevnikov tsentra Azii*. Moskva: Nauka.
- Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Items from the Oguz Kurgan in the Varvara and Bohdan Khanenko Collection (Based on the Materials of the Museum of Historical Treasures of Ukraine). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3, p. 104-121. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>.
- Vertienko, A. V. 2021. A Libation Bowl in the Indo-Iranian Tradition. In: Skoryi, S. A., Zadnikov, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Kotelva: IKZ "Bilsk", p. 83-99.
- Vertienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Gavriliuk, N. A. 1989. *Domashnee proizvodstvo i byt stepnykh skifov*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Gavriliuk, N. A. 2016. The Pectoral from Tovsta Mohyla as a Source for the Study of the Economy of Steppe Scythia. Historiography of the Problem. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 284-291.
- Guliaev, V. I. 2009. Spasatelnye raskopki kurganov skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkeologii NAN Ukrainy, p. 116-124.
- Guliaev, V. I. 2019. The Riddle of the Scythian Gold "Cones". *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 256, p. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>.
- Dediulkin, A. V. 2014. Voinskoe snariazhenie skifskoi epokhi iz mogilnikov "Dugino X" i "Krest" v delte Dona. In: Prokofev, R. V. (ed.) *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu (b.i.), p. 350-363.
- Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkeologicheskii muzei AN USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Drevnosti... 1872. *Drevnosti Gerodotovoii Skifii*, 2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkeologicheskaiia komissiia.
- Elizarenkova, T. Ia. 1999. O Some v Rigvede. In: Grintser, P. A. (ed.), Elizarenkova, T. Ia. (podg. i perev.). *Rigveda. Mandaly IX—X*. Moskva: Nauka, p. 323-353.
- Zilivinskaia, E. D. 2007. Riton iz Astrakhanskoi oblasti. *Problemi na izkustvoto*, 3, p. 26-32.
- Ivanchik, A. I. 2010. Pokhorony skifskikh tsarei: Gerodot i arkeologiiia. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (eds.). *Arkeologiiia i paleoantropologiiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii*. Moskva: Taus, p. 129-150.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 2010. Meoto-skifskoe iskusstvo Prikubania (VII — nachalo III v. do n. e.). In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (eds.). *Antichnoe nasledie Kubani*, 1. Moskva: Nauka, p. 286-314.
- Kisel, V. A. 2007. "Ognennyi" napitok skifov. In: Khavrin, S. V. (ed.). *A.V.: Sbornik nauchnykh trudov v chest 60-letiiia A. V. Vinogradova*. Sankt-Peterburg: Kult-Inform-Press, p. 110-114.
- Klochko, L. S. 2009. Cholovich holovni ubory na zemliakh Skifii. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkeologii NAN Ukrainy, p. 167-183.
- Klochko, L. 2011. Dekorativni elementy skifskiykh holovnykh uboriv: do interpretatsii tak zvanykh "velykykh vorvarok". *Vidlunnia vikiv*, 1-2, p. 46-50.
- Klochko, L. S. 2013. Hryvny iz zoomorfnykh zakincheniamy zi skifskiykh pokhovan. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii "Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky"*. Kyiv (b.v.), p. 76-96.
- Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie kontsa VI — V vv. do n. e. u. s. Aleksandrovska. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-101.
- Kozyr, I. A., Panchenko, K. I., Chorni, O. V. 2019. Vasynski Barrow of the Middle Skythian Age. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 300-314. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.02.22>.
- Korolkova (Chezhina), E. F. 1995. Notes of the Attribution of Stavropol (Kazin) Hoard. *Arkeologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, p. 77-89.
- Kravets, D. P. 2002. *Zolotoi shlem (Skify i Donbass)*. Slaviansk: ZAO "Pechatnyi dvor".
- Kubyshev, A. I., Kovalov, M. V. 1994. Skifskiy Brotoliubivskiy kurhan V st. do n. e. na Khersonshchyni. *Arheologia*, 1, p. 141-144.
- Kubyshev, A. I., Symonenko, O. V. 1991. Skifski ta sarmatski pam'iatky Tavrii. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (eds.). *Zoloto stepu. Arkeolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy; Schleswig: Arkeolohichni zemelnyi muzei, p. 75-78.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kyiv: Institut arkeologii NAN Ukrainy.
- Kuzmina, E. E. 1976. O semantike izobrazhenii na chertomlytskoi vase. *Sovetskaia arkeologiiia*, 3, p. 68-75.
- Legrand, S. 1998. A Mysterious Gold Object from the Kurgan Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 4, p. 89-97.
- Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1, p. 158-165.
- Lukiashev, S. Ia. 2017. About the Scythian Shields. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Serii 4. Istoriia. Regionovedeniye. Mezhdunarodnye otnosheniia, 22 (4), p. 6-16.
- Malmberg, V. K. 1894. Pamiatniki grecheskogo i greko-varvarskogo iskusstva, naidennye v kurgane Karagodeuashkh. *Materialy po arkeologii Rossii*, 13, p. 121-191.
- Mantsevich, A. P. 1949. K voprosu o torevtike v skifskuiu epokhu. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 196-220.
- Mantsevich, A. P. 1976. Chertomlykskaia vaza i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Pulpudeva*, 1, p. 83-98.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kolleksii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Mantsevich, A. P. 1980. Ob uzdechkhakh frakiiskogo tipa iz kurgana Oguz. *Actes de Ile Congris international de Thrakologie*, 1, p. 267-293.
- Marazov, I. 1978. *Ritonite v drevna Trakia*. Sofia: "Bagarski hudozhnik".
- Marazov, I. 2010. *Riton s glava na oven*. Sofia: Zakharii Stoianov.

- Marazov, I. 2014. *Vinoto na trakite. Mit, ritual i izkustvo*. Sofia: Academic Book Market Publishers.
- Marazov, I. 2020. The Golden Fleece in Thracian Imagery. In: Bozhkova, B., Gencheva, E. (eds.). *In memoriam Ivani Venedikov. Po sluchay 100-godishnina ot rozhdenieto mu*. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey pri BAN, p. 53-78.
- Machinskii, D. A. 1978a. O smysle izobrazhenii na Chertomlykskoi amfore. In: Stoliar, A. D. (ed.). *Problemy arkheologii*. Vyp. II. Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, p. 232-240.
- Machinskii, D. A. 1978b. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskije bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: Drevnost i rannee srednevekove*. Leningrad: Avror, p. 131-150.
- Meliukova, A. I. 1989. Skifskie pamiatniki stepi Severnogo Prichernomoria. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 51-66.
- Mets, F. 2008. O zolotom predmete iz kurgana Perederieva Mogila. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*, 4, p. 43-54.
- Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlykskogo kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 378-389.
- Minasian, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Crednevekove*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Miroshina, T. V. 1989. Golovnye ubory. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 108-109.
- Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy (b.v.).
- Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vv. do n.e.* Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Moruzhenko, A. A. 1992. Scythian burial mound Perederieva Mogila. *Arheologia*, 4, p. 67-74.
- Murzin, V. Iu. 2018. About Gold “Cones” of the Scythian Burial Mounds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 131-137.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Pogrebova, N. N. 1953. K voprosu o proiskhozhdenii shedevrov torevtiki iz skifskikh kurganov (po povodu statei A. P. Mantsevich). *Sovetskaia arkheologiya*, XVII, p. 285-291.
- Polidovich, Iu. B. 2015. The Sword from Burial Tovsta Mogila. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 124-139.
- Polidovich, Iu. B. 2019. The Battle Scenes on the Golden Cone from Perederieva Mogyla and the Scythian Myth about Kolaxais. *Stratum plus*, 3, p. 229-260.
- Polidovich, Iu. B. 2023. Mysterious ritual objects of the Scythians: searching the answers. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 257-275. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.19>.
- Pridik, E. M., 1914. Novye kavkazskie klady. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, p. 94-110.
- Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu (b.i.).
- Puzikova, A. I. 1995. *Skify Srednego Dona (Belgorodskaiia i Voronezhskaiia oblasti)*. Moskva: Praktik-A.
- Puzikova, A. I. 2017. *Pogrebalnyi inventar kurgannykh mogilnikov skifskogo vremeni Srednego Podonia*. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Raevskii, D. S. 1979. Ob interpretatsii pamiatnikov skifskogo iskusstva. *Narody Azii i Afriki*, 1, p. 70-82.
- Raevskii, D. S. 1980. Ellinskie bogi v Skifii? (K semanticheskoi kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 49-71.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletii do n.e.* Moskva: Nauka.
- Rolle, R. 1999. *O frize chertomlytskoi amfory*. Kyiv (b.i.).
- Rudolf, V. 1993. The Great Pectoral from the Tolstaia Mogila. A Work of the Certomlyk Master and his Studio. *Arkheologicheskie vesti*, 2, p. 85-90.
- Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet ritualno-kultovogo naznacheniia iz kurgana Perederieva Mogila. In: Vakhtina, M. Iu. et. al. (eds.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Sankt-Peterburg: Institut istorii materialnoi kultury, p. 208-215.
- Rusiaeva, M. V. 1997. Vidtvorennia istorychnoho perekazu pro bytvu starykh y molodykh skifiv. *Zapysky istoryko-filolohichnogo tovarystva Andriia Biletskoho*, 1, p. 55-62.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2002a. O funktsionalnom naznacheni bolshikh zolotykh skifskikh “vorvorok”. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Tezisy dokladov uchastnikov odnadsatsogo kollokviuma. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 80-83.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2003. Tipy tekhnologii izgotovleniia bolshikh zolotykh skifskikh konusov dlia skalpov. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Tezisy dokladov uchastnikov dvenadsatsogo kollokviuma. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 102-105.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002b. Pryznachennia ta pokhodzhennia velykykh zolotykh “vorvarok”. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia*. Materialy naukovoi konferentsii “Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky”. Kyiv: Muzei istorychnykh koshovnostei Ukrainy, p. 41-60.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002c. Velyki zoloti kovpaky dlia skalpiv u skifiv. *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal*, 1 (14), Ianvar-Fevral. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm. [Accessed 30 May 2023].

- Savostina, E. A. 1999. Grecheskaia torevtika na skifskie temy: zametki o stile skulpturnogo dekora. In: Vakhtina, M. Iu. et. al. (eds.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg (b.i.), p. 199-204.
- Savostina, E. A. 2014. Ikonografiia skifskoi bitvy i "bosporskii stil": novyi povod dlia obsuzhdeniia problemy. *Tavricheskie studii. Istoricheskie nauki*, 6, p. 32-40.
- Savostina, E. A. 2019. Some Remarks on the Pectoral from the Burial Mound Tolstaya Mogila: the Questions of Attribution and Cultural Background. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, p. 58-88.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkhologicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkhologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 221-325.
- Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoi amfory. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomia*. Kiev: Naukova dumka, p. 140-144.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkhologicheskoi komissii*, 19, p. 157-174.
- Stefani, L. E. 1865. Obieiasnenie nekotorykh veshchei, naidennykh v 1863 g. v Iuzhnoi Rossii. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1864 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, p. 1-246.
- Stoyanov, T. 2008. Belezhki za vaorazhenieto i snaryazhenieto predstaveni v Iyuneta na tsarskata grobnitsa pri Sveshtari. In: Mihailova, Zh. (ed.). *Pogrebalni praktiki i rituali. Esenni chetenia Sboryanovo 2007*. Varna: Slavena, p. 59-77.
- Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (eds.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy; Schleswig: Arkheolohichni zemelnyi muzei.
- Tolstoi, I. I., Kondakov, N. P. 1889. *Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva*. Vyp. 2. Drevnosti skifo-sarmatskie. Sankt-Peterburg: Tipografiia Ministerstva putei soobshcheniia.
- Treister, M. Iu. 2012. Serebrianye sosudy iz tainika Gaimanovoi Mogily. In: Bidzilia, V. I., Polin, S. V. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom "Skif", p. 610-628.
- Treister, M. Iu. 2023. Bronze Strainers of the Eggers 160 Type from the Burials of the Nomads of Asian Sarmatia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 270, p. 40-52. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.270.40-52>.
- Fialko, E. E. 2005. O naznacheni zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, p. 407-414.
- Fialko, O. Ye. 2006. Zoloti "konusy" z Ohuzu. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, XXXVIII, p. 10-15.
- Khazanov, A. M. 1975. *Zoloto skifov*. Moskva: Sovetskii khudozhnik.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Cherniakov, I. T., Pidvysotska, O. II. 1999. Tekhnolohichni ta khudozhni osoblyvosti pektoral z Tovstoi Mohyly. In: Kovtaniuk, N. H. et. al. (eds.). *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy*. Materialy yuvileinoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: (b.v.), p. 77-78.
- Shulga, P. I. 2010. *Sintsian v VIII—III vv. do n. e. (pogrebalnye komplekxy. Khronologiia i periodizatsiia)*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvenyi universitet.
- Shults, P. N., Navrotskii, N. I. 1973. Prikubanskie izvaianiia skifskogo vremeni. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 189-204.
- Iablonskii, L. T. 2009. Umbonoobraznye zolote predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 418-428.
- Iablonskii, L. T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdai. Elitnyi nekropol Filippovka-1 (po materialam raskopok 2004—2009 gg.)*. Katalog kollektsii. Kn. 1. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Iatsenko, S. A. 1993. Skifskii muzhskoi kostium na predmetakh greko-skifskoi torevtiki IV v. do n. e. (K voprosu ob etnografizme izobrazhenii). In: Kamenetskii, I. S., Uzianov, S. A. (eds.). *Vestnik Shelkovogo puti. Arkheologicheskie istochniki*, 1. Moskva: Tsentr "Shelkovyi put", p. 304-323.
- Babenko, L. I. 2023. The Pectoral of Tovsta Mohyla: Understanding the Golden Insignia of Scythia. *Arts*, 12 (4), p. 1-22.
- Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular New Discoveries from the Caucasus Set the Stage for a Dramatic Hilltop Ritual. *Archaeology*, July/August, p. 26-32.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the Interpenetration of Cultures at the Eedge of the Hellenic World*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: E.J. Brill.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3rd Century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Rolle, R. 1998. Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomlyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, S. 207-236.
- Rolle, R., Murzin, V. Iu., Alekseev, A. Iu. 1998. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III. Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Vickers, M. 2002. *Scythian and Thracian Antiquities in Oxford*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum Press, p. 99-104.